

Denis Poniž

Slovenska literatura in literarna znanost med domačijskim melosom in virtualno resničnostjo

(Poletna premišljevanja)

Vaše povabilo k sodelovanju ob jubilejni številki *Literature* odpira v spremnem dopisu toliko medsebojno povezanih, vzročno odvisnih vprašanj in dilem, da verjetno nanje ni mogoče odgovoriti niti v monografski študiji, kaj šele na prostoru, ki je na voljo v okviru pričujoče ankete. Ob tem se poraja še en pomislek, ki ga je mogoče formulirati nekako takole: nekateri od problemskih sklopov, ki jih ponujajo vaša cirkularna vprašanja, so verjetno aktualnejši in nedvomno tudi zanimivejši ter odmevnejši od drugih, zato se jih bo lotilo več avtorjev kot pa tistih, ki so nemara manj atraktivna, a zato nič manj pomembna za razumevanje celovitega vprašanja stroke in besedne umetnosti, ki je predmet te stroke. Prastari spor – morda bi morali najti kakšen drug, ustrežnejši in resničnemu stanju bližji izraz – med mišljenjem in pesništvom se posebno ostro zariše prav takrat, kadar ga skušamo omiliti z množico tem in vprašanj, ki naj bi navidezno kazala na prepletenost obeh načinov človeškega izražanja z besedami, še posebno v obdobju, kakršno doživljamo in ki ga na mikro ravnini zanamuje nekakšno "zgodovinsko poslanstvo slovenske poezije", na makro ravnini dogajanja evropske novoveške literature pa milenaristino (ob)čutenje, ki že samo po sebi prinaša s seboj "psihosocialne" podtone, ki se jih ni mogoče kar tako znebiti.

Zaradi vsega povedanega se je pravzaprav težko lotiti teme, ne da

bi pri tem bili ves čas v območju teh in podobnih vprašanj, ki dajejo osrednji problematiki posebno barvo in zven. Smo namreč v položaju, ko moramo redefinirati tudi tiste segmente slovenske literature, za katere se je zdelo, da so zunaj "metodičnega dvoma", hkrati se nam odpirajo novi pogledi na zamejsko in izseljensko literaturo, ki sta bili vsaka posebej in obe skupaj v čisto posebnem položaju: prva bolj ali manj favorizirana in druga anatemizirana s političnimi sredstvi in brez posebnega ozira na strokovna mnenja in izsledke literarne stroke (nekateri "uradni" literarni zgodovinarji so se delali, kot da tega problema sploh ni, drugi uradni kritiki so "udrihali" po nekaterih avtorjih in neokusno, brez trohice samokritičnosti ali samospoštovanja hvalili režimu vdane in ljube avtorje; med temi "literarnimi strokovnjaki" so tudi ugledni unverzitetni profesorji, celo akademiki, kritiki etabliranih (partijsko dirigiranih) glasil, glasniki t. i. "javnega mnenja" ipd.

Zdaj bi nekateri izmed njih radi – spet neokusno in brez posebne kritičnosti ali distance do svoje lastne znanstvene preteklosti – popravili vtis in se utirili v nove tirnice. Zdi se, da bo nujna polemika z njimi in njihovimi tedanjimi (in sedanjimi) nazori bolj zapletena kot pa samo odkrivanje "terrae incognitae" slovenske literature. O tem sem že nekajkrat pisal in tega problema tu ne bi znova načentjal. Opozarjam pa, da se stroka temu vprašanju ne bo mogla izogniti, če želi res temeljito duhovno prenavo. Ta pa je krvavo potrebna tako na tem, kot na vseh drugih področjih duhovnega življenja modernih Slovencev.

A zdi se mi, da nista mogoča noben kolikor toliko veljaven razmislek in nobena kolikor toliko trdna sodba o nekem avtorju, delu ali obdobju, če nimamo v zavesti celovite slike, še posebno za slovensko literaturo usodno pomembnega obdobja, ki mu lahko rečemo "poromantični modernizem", v katerem živimo še danes. Ne zavzemam se za ponavljajoče se vračanje k "mitičnim" oziroma "herojskim" začetkom slovenske literature, marveč za vračanje "k celoti", ki nam omogoča, da se odslikajo tudi tiste podrobnosti, ki so bile doslej skrite ali, še bolje, prekrite s tistim, kar je proizvajala "uradna" literarnozgodovinska zavest. Ta zavest pa ni mogla trpeti sodb, kakršne je izrekel na primer doktor Anton Slodnjak o Balantiču, Majcnu ali Preglju, ali literarnozgodovinskih raziskav, kakršnih se je lotevala doktorica Marja Boršnikova. Oba je bilo

treba upokojiti, če se ju že ni dalo drugače utišati. To je resnica nekega minulega časa; resnica našega pa zahteva, da o teh rečeh ne molčimo.

Prvi imperativ in edino razgledišče je torej ohranjanje zavesti o celoti in notranji odvisnosti posameznih struktur znotraj slovenske literature, ne da bi kar počez in poprek izključevali, zamolčevali in preskakovali imena, dela, epohe, notranje diference in estetske posebnosti. To nevarnost vidim tudi v osredinjanju na zadnja desetletja ali kar na t. i. postmoderno dobo, v katero naj bi zakoračili z drugimi kulturnimi narodi. Res je, našemu času moramo, kot njegovi sodobniki, posvetiti posebno pozornosti, mu nakloniti kar največ ustvarjalnih energij. Res pa je tudi, da je perspektiva "našega časa" nujno tudi zožitev, ki je ni mogoče vedno pojasniti zgolj z zanimanjem za sodobnost in njene probleme, marveč pomeni svojevrstno udobje in tudi nezanimanje za tisti širši zgodovinski kontekst, ki mu pripadamo v širših opredelitvah.

Razumem hlastno željo nastopajočih literarnoteoretičnih in literarnozgodovinskih generacij, ki skušajo s tem, da so kar najbolj zavezane "svojemu času", in zgolj svojemu času, ubežati sencam preteklosti in tistim ideološkim pritiskom, ki jih ta preteklost nosi s seboj. Razumem tudi ustvarjalno iskanje novih odgovorov na stara vprašanja brez pomoči in navzočnosti preteklosti, saj se je ta varljiva preteklost neštetokrat izkazala za slepilo in prevaro ali celo za neprijetno prikazen, ki je manipulirala z vsem in vsakomer, ki se ji je znašel na poti.

Postavlja se preprosto vprašanje: kje torej smo in kaj hočemo? Preteklost, takšna, kot je bila, se nam je, to je očitno, izmaknila in to za zmeraj. Prihodnost je negotova in komajda predvidljiva; njene razsežnosti nas vedno znova (neprijetno) presenečajo. Sistemi vrednot in norme za človeška ravnanja so vedno manj zanesljivi, vedno več je tistega, kar se dogaja kot človeka neposredno ogrožajoča nevarnost. Nova domačijskost slovenske literature, njen "patriotični" naboj in tudi njeno spogledovanje - v času po osamosvojitvi - z nekaterimi političnimi konstrukti in modeli je na dlani in zahteva poseben razmislek. Prav tak poseben razmislek bi zahtevala tudi posmodernistična želja po preseganju prej omejenjene domačijskosti in spogledljivi poskusi, da bi za vsako ceno vstopili v imaginarni evropski kulturni prostor. Slovenska literarna kritika je bila

nekdaj vpeta med dva pola, na eni strani je bila podaljšana roka ideoloških zahtev in predpisov (Bratki, Zihlerli, Ingoliči, Miški Kranjci itd.), na drugi strani kolikor toliko svobodna in nepristranska "strokovna" kritika (F. Koblar, V. Kralj, J. Kos, T. Kermauner, V. Klabus), vmes nedefinirana, predvsem pa nepredvidljiva kritika J. Vidmarja, A. Ocvirka in podobnih, za katero se nikdar ni vedelo, kaj je njen temeljni "smisel": "stroka" ali "ideologija". Seveda ideologija, skrita za stroko, za "argumenti", nikoli pripravljena na soočanje z nasprotnim, kritičnim mišljenjem ipd.

Pozneje – posebno od šestdesetih let naprej in od preboja, ki so ga tudi na tem področju izvedle *Perspektive* – je strokovna kritika postajala vedno bolj prevladujoča literarnoteoretična zavest, podobno kot se je tudi literatura vedno bolj izvijala iz spon dovoljenega in zapovedanega. Danes je absurdno govoriti o kakšni drugačni kot strokovni kritiki literature; seveda pa se je mogoče pogovarjati o njeni strokovnosti (marsikdaj, to velja tudi za pisanje *Literature*, bi bil primernejši izraz za velik del "kritiškega" pisanja na samem robu diletantizma /to niso prazne besede; to se da dokazati; vendar je tako razmišljanje spet predmet posebne razprave – nemara bi prav *Literatura* lahko eno izmed svojih prihodnjih števil posvetila temu vprašanju; tako bi dokazala svojo resno, avtonomno in strokovnokritično naravo/). Prav tako je zunaj diskusije kakovost literarnega pisanja; teza Tarasa Kermaunerja s konca sedemdesetih ali začetka osemdesetih let o tem, "da na Slovenskem še nikoli ni toliko ljudi pisalo tako dobre literature", velja tudi danes in o njej bi kazalo razpravljati na čisto poseben način. Ob koncu obdobja, ki je literaturo kot *Pesništvo* (*Dichtung*) postavilo zgolj v prostor estetskega, se je, paradoksalno, literarna veda, še posebno kritika, najbolj razmahnila in vplivala tudi na druga področja javnega življenja.

Zakaj torej toliko dvomov, če pa je snov, s katero potrjujemo svojo strokovno eksistenco, obširna, vitalna, raznovrstna in dovoljuje najrazličnejše (enakovredne, enako pomembne in vrednostno uravnotežne) kritiške posege, a tudi odpira visoke in raznovrstne zahteve po samorefleksivni presvetlitvi (spet puščam ob strani ekstremna pola sodobne slovenske literature, "patriotično" literaturo na eni in "provincialni" kozmopolitizem na drugi strani, ki sta v manjšini, čeravno

nista nepomembna in bo treba v prihodnje z njima še krepko računati). Mislim na večinski del literature in njegov široki horizont "notranjih" interesov, ki sproščajo vzporedne "notranje" interese literarnokritičnih strokovnjakov in njihovih metod. Smo vendarle sredi resne, profesionalne, strokovno utemeljene debate in prav bi bilo, da bi tu tudi ostali. Menda obstaja celo "ljubljska primerjalna šola"; če to drži, je ena njenih temeljnih nalog prav razmislek o "prehodu" v prostor neobremenjenega razmišljanja o literaturi in njeni "socialni" usodi v sredini devetdesetih.

Zakaj torej toliko problemov, ki se zdijo neodgovorjeni/neodgovorljivi? Je literatura v svojih estetskih razsežnostih, v svoji umetniški "presežnosti", v svojem kvazirealnem "preostanku" neulovljivi predmet stroke in hkrati izmikajoči se fenomen družbene konstelacije, v kateri umetnost in literatura ostajata na obrobju interesa in potreb, prepuščeni sami sebi in svoji prej omenjeni neulovljivi in neopisljivi biti? Če je tako, potem je "smisel" stroke nekaj, kar si je ta stroka izmislila kot alibi za svoj obstoj in svoj način vstopa v svet. Ta "smisel" je treba analizirati vsaj na dveh ravninah: kot produktivni modus za del literarne produkcije, ki se v postmoderni dobi tesno naslanja na spoznanja ("postulate") literarne vede, teorije in filozofije umetnosti, različnih modernih vej estetike, celo na probablistične teorije in teorijo o virtualnosti. Tu sta teorija in praksa, "postulat" in njegova "realizacija", tesno, do ne-spoznavnosti povezani in prepleteni, tako da teoretične ravnine ni mogoče ločiti od praktične izvedbe in narobe. To se vidi tako v vedno bolj zapletenem, "učenjakerskem" slogu pisanja, ki ni samo vpet v mrežo citatnosti in referencialnosti, marveč tudi v izdelanem slogu strokovnega diskurza, ki postaja vedno bolj neobvezno, literarizirajoče izpovedovanje avtorskih stisk in zadreg. Te stiske se izrekajo prav z esejiziranim, na anekdotah in bajanjih utemeljenim jezikom (najlepši primer takega pisanja ponuja "guru" Umberto Eco; njegovi posnemovalci, tudi slovenski, mu ne sežejo niti do kolen, čeprav imajo o sebi in svojem "strokovnem" pisanju hudo visoko in majestetično mnenje). Tudi ta fenomen čaka na samostojno obravnavo, najprej kot razvitje problema v vseh njegovih socialnopsiholoških razsežnostih (avtor, strokovnjak, se mora nenadoma "dobrikati" občinstvu), nato kot del moderne "usode"

literarne znanosti v njeni celoviti, "planetarni" usodi, ki presega naše dileme, spore in spopad.

Hkrati je omenjeni "smisel" tudi generator lastne eksistence, in to eksistence v prostoru estetskega, kvazirealnega in v zadnjem času tudi virtualnega. Govoriti o "smislu" literarne teorije ali literarne produkcije torej pomeni tudi razpravljanje o nečem, kar se zavesti ne kaže v razvidni in prosojni obliki, marveč ostaja v opalnem svetu približkov in opisov, ki ohranjajo, tudi glede na govorca, svoj relativni smisel in ambivalentno vrednost.

Zdi se, da tiči tu ključ za razrešitev problema, ki je osrednji predmet našega razmišljanja. V trenutku, ko se je v prostoru slovenske kulture in literature zgodil "dvojni prelom", in sicer stroke, ki je ušla izpod dežnika ideološkega tutorstva in literature, ki se je hočeš nočeš zavedla svoje "osamljenosti" in "izvrženosti", se je odprla nova ravnina razpravljanja, ki dopušča več poti in več prijemov.

Najlažja je brez dvoma tista, ki meni, da je pač naravno stanje stvari tako, kot je, in da k temu skorajda ni mogoče ničesar dostaviti, predvsem ničesar takega, kar bi vplivalo na potek dogajanja in kar bi lahko zmotilo "notranji tok dogajanja". Smisel literature in smisel literarne stroke (nemara je bolj ustrezen, čeprav semantino manj natančen izraz namen) sta se v 20. stoletju dokončno razločila in razšla. Ker pa je simbioza obeh dejavnosti na Slovenskem vsajena v t. i. "nacionalno substanco", je seveda spoznanje o nepreklicni razločitvi povezano z mnogimi javno izkazanimi kolektivnimi travmami, kakršno predstavlja tudi ustanovitev nekakšnega Kulturnega foruma, v katerem so se zbrali tisti razumniki, ki sodijo umetnosti skozi prizmo prej omenjene t. i. nacionalne substance. Če namreč v modernem (postmodernem?) svetu literatura ne more več izpolnjevati nekakšnih temeljnih naciotvornih zahtev (pa naj bodo to znane Adornove, Heideggerjeve, Molesove ali Gadamerjeve teze o "neuporabnosti" umetnosti v tehnološko-upravljal-skem kompleksu modernega sveta ali postmoderni postulati o "retro" tokovih), če je obsojena na "samoprodukcijo logosa in telosa" (G. Genette), potem nastopijo z njo na Slovenskem resne težave, mnogo resnejše od onih, ki jih je analiziral Dušan Pirjevec v *Vprašanju o poeziji* že v začetku sedemdesetih let in jih dopolnil v zvezku Literarnega

leksikona z naslovom *Strukturalna poetika*. Za t. i. nacionalno substanco, ki se je v dobršni meri (nasilno) poistovetila s slovensko nacionalno bitjo (kot skupkom nacionalnih interesov na sihroni in diahroni ravnini), je namreč "odhod" literature iz naciotvornih in naciosekuritativnih sfer isto kot "izdaja". Prav zaradi tega dejstva ta nacionalna substanca ob vseh visokih in politično vznesenih tonih ne more sprejeti (argentinske) izseljenske literature, v kateri sta sicer prisotna elementa naciotvornosti in naciosekuritativnosti, vendar v manjši meri in prekrita z močnimi estetskimi naboji žalosti za mrtvimi, za izgubljeno domovino in domotožja po fizični navzočnosti doma. V nekaterih pogledih je literarno-estetska misel v matici daleč bolj militantna in agresivna od one v emigraciji: to je spet novo področje, ki ga bo morala pretresti slovenska literarnoteoretična veda.

Druga pot je na videz zapletenejša in njene posledice za razvoj literature usodnejše. Ta pot ne priznava resničnega stanja stvari, njegove zgodovinske vsajenosti v prelom moderne dobe v postmoderno, tehnoloških in informacijskih prelomov na ravni mišljenja in delovanja, marveč si pomaga s teorijo "vmesnih stanj" (zelo podobno teoriji prehoda iz enega družbenega sistema v drugega), v katerih se je znašla literatura na pragu postmoderne in postpostindustrijsko-informacijske epohe. Če stvari niso samoumevne in njihov tok nekaj naravnega, usodnega in danega, potem je z literaturo še vedno mogoče dejavno manipulirati in jo narediti samo za enega izmed presojnih elementov v mreži "družbenih interesov", ki zdaj niso več monokratski, omejujoči, represivni in estetsko reducirajoči, marveč pluralni in torej ipso facti "demokratični"; demokratično pa je tudi vsako početje, ki demokracijo "notranje utruje". S tem verbalnim paradoksom je dana prosta pot novi manipulaciji z literaturo: če je v monokratskem sistemu literatura, tudi z literarnoteoretičnimi "podpornimi" diskurzi težila h kozmopolitizmu (očitali so ga že pesniki Adi Škerl za *Senco v srcu*, ko so znameniti "štirje pesniki" pisali še povsem "nenevarno" poezijo), odprti strukturi, begu od naciotvornih mitov in sploh mitov (o revoluciji, "ponosnem človeku", samoupravljanju ipd.) v reistični in ludistični oziroma magistični in lingvistični svet, se je zdaj vrednostna optika obrnila. Na površje prihaja patriotična poezija (Kuntner, J. Snoj), njena vrednost se meri na javnih

mitingih in sploh v javni sferi. S tem ji ni odvzet njen temeljni "način", intima, marveč se sugerira tudi njena nova vloga.

Literarna stroka se je zatekla v svojevrstni eskapizem. Na eni strani se ukvarja z obdobji in problemi, ki sodijo v minule dobe in nimajo s sedanjostjo nobene razvidne neposredne povezave. Po drugi strani pa se stroka seli v razne forume, odbore, združenja in hkrati tudi na institucionalni ravni skuša držati korak z "javnimi", političnimi dejavnostmi; s stroko nima to početje nobene pametne zveze. Ustvarjen pa je videz zavzetosti in strokovne poglobljenosti, o samemu pojavu pa ni sprožena nobena resna debata. S tem pa je izgubljena tudi težko priborjena avtonomnost stroke in njenih metodoloških postopkov.

Če torej zagovarjam avtonomijo literarne stroke, tako kot sem ves čas zagovarjal avtonomijo literature, jo zagovarjam z dveh povezanih izhodišč. Najprej s samim ustrojem znanosti, ki je lahko uspešna le, kadar je samouravnani mehanizem, sledeč svojim lastnim spoznanjem in normam, ki si jih je ustvarila prav zaradi svoje "znanstvene" narave. A tu je še element "civilnosti", ki zagovarja samostojnost in samopreudarnost slehernega početja v javnosti in v imenu javnosti. Literarna stroka ne more pristajati na službo imaginarnim višjim ciljem ali celo samo delu teh višjih ciljev, ki se izkažejo za nekakšen strankarski interes, v katerem ni nič posebej "javnega" in "civilnega", temveč veliko drugih spodbud, ki pa si ne zaslužijo, da bi o njih spregovorili v pričujoem kontekstu. V tistem trenutku, ko stroka, ki je bila prej položena v zibel ideološkega (samo)cenzuriranja, postane žrtev novih zunajstrokovnih spodbud (pa naj bo namen teh spodbud še tako "plemenit"), se njena kredibilnost zmanjša najbolj, kar je le mogoče, njena "učinkovitost" pa se meri samo še s stopnjo njene lojalnosti tem ali onim "nacionalnim substancam".

V tem pogledu je zagotovo najboljčutiljivejši del literarne stroke prav literarna kritika. Njena vloga v monokratskem sistemu je bila najbolj izpostavljena, vsem na očeh. Pojem "režimski kritik" ni samo prazna floskula in zmerljivka užaljenih literatov, marveč pojmovna kategorija s strogo določenim obsegom delovanja in vpliva. Režimski kritik ni bil samo poklicni izničevalec literarnih del, ki so bila mrzka režimu, bil je tudi "posrednik" idej, ki jih je režim vcepljal tako literatom

kot publik. "Režimski kritik" je namreč "posedoval resnico" o literaturi, ki je bila sama del "resnice", ki jo je imel v oblasti monokratski režim. Ko je govoril *zoper* nekega avtorja, je hkrati javnosti tudi sporočal, *kako je treba pisati*, da bo takšno pisanje všečno režimu. Položaj je bil pravzaprav zelo jase: kdor ni želel s svojim pisanjem zaiti v težave, je imel na voljo dovolj navodil, kako je treba pisati (to se je lepo videlo leta 1980, po Titovi smrti, ko so številni slovenski pesniki in pisatelji zelo različnih idejnih in slogovnih usmeritev pisali naravnost ganljive žalostinke o umrlem ljubljene voditelju in učitelju, ki pa so vse imele zelo podobna sporočila. Kdor ne verjame, kaj se je dogajalo pred desetletjem in pol, naj gre brat recimo *Književne liste* ali *Sodobnost* iz tistega časa.)

Zdaj "navodil" ni več; pravzaprav že kar nekaj časa prihajajo od tam, od koder prihajajo vsi drugi tehnološki novumi, s katerimi je onesnažen sodobni svet. Danes nekaj velja samo tisti, ki svoja "navodila" dobiva od ameriških literarnih gurujev in profetov razglašene slave, vse drugo je zgolj dekoracija. Spet smo v oblasti formule, da je mogoče biti socialno uspešen literat samo tako in samo takrat, ko je neko pisanje nekemu, ki ima vpliv in moč, všečno. Šolski primer za to trditev je zadnja Jančarjeva knjiga esejev *Egiptovski lonci mesa*. Ne le, da je ta slavljena in nagrajena knjiga marsikje slogovno pomanjkljiva in kliče po lektorju, da je v njej komaj kakšen esej, ki ustreza formalnim določilom zvrsti (je pa v zbirki toliko več slavnostnih govorov in literarno-turističnih impresij), tipično je, da se ta knjiga v mnogočem prilega tistemu okusu, ki bo začel (ki začenja) krojiti estetski okus na Slovenskem.

Tako je to v mnogih primerih površna, strokovno vprašljiva vsevednost, tako tipična za "pisma bralcev". Vprašanje, zakaj recimo strokovno kompetentna žirija ob prej omenjeni Jančarjevi zbirki – čeprav jo honorira založnik, ki je knjigo izdal – pristaja na tako devalvacijo strokovnih kriterijev v času in prostoru, ko bi morali obveljati *samo strokovni, torej zelo profesionalni kriteriji*, ostaja zunaj obzorja pričujočega razmišljanja.

Vsiljuje pa se vsaj en sklep. Če se strokovnost uklanja času podložnim "argumentom" podobno, kot se je uklanjala v monokratskem sistemu ideološkim pritiskom, potem je vprašljiva na prvem mestu stro-

kovnost literarne stroke, ne pa "družbeni, politični pogoji", v katerih deluje in ki jih skuša ponuditi kot vzrok svojih minulih blokad in sedanjih frustracij. Vprašanje je torej vprašanje o stroki, ne pa o psihosocialnih okoliščinah njenega delovanja. Mišljenje, tokrat v obliki literarnoteoretičnega diskurza, kaže na svojo notranjo nekoherenco in na nesamostojnost, o kateri je mogoče razmišljati z različnih položajev. Ti pa bodo verjetno vsi privedli do podobnih sklepov, za samo naravo mišljenja ne preveč razveseljivih.

Opisane dileme odpirajo nov krog razmišljanja. V uvodu omenjeni spor med mišljenjem in pesništvom se nam po premisleku pokaže bolj kot spor med dvema oblikama tesno povezane dejavnosti in manj kot spor med dvema nasprotujočima si načinoma razlage sveta. Začarani krog je nekako sklenjen, čeprav si ne znamo povsem predstavljati, kaj to pomeni za literaturo na eni in literarno stroko na drugi strani. Še manj predstav imamo o tem, kaj to pomeni za posamezna področja literarne stroke, kam se skuša umestiti literarna kritika, kam teorija in kam zgodovina. Kje so meje "konkurenčnih klavzul" in meje prestopa v prostor socialnega in političnega angažmaja, pa v tem trenutku tudi ni mogoče zanesljivo napovedati.

Eno pa zagotovo drži: slovenska literatura in njena znanost, posebej kritiški del, ki spremlja sprotno produkcijo, imata samo dve možnosti. Lahko se bosta prepustili domačijskemu melosu in klicu populističnih siren ali pa si bosta prizadevali za avtonomni položaj znotraj moderne estetske teorije in prakse, vzdržali vse preskuse novih in neznanih izzivov ter stopili v enaindvajseto stoletje kot del moderne evropske zavesti.

Vse drugo so gole spekulacije utrujenega duha.